

մար թերթը լրացուցիչ մասն էր դաստիարակութեան, կրթարարն՝ ուր պիտի փայլէին միտքն ու գրիչը, սիրտն ու հոգին ապագային համար պատրաստողներուն։ Այդ գետնին վրայ ևս անիկա կը մնար անուան, բազմակողմանի, խոր, և օրինակելի։ Գրելը խօսելու հետ զուգընթաց, իր կեանքի անդանցառելին անհրաժեշտութիւնները եղան, զինք իր մեծութեան հանող զոյգ թեւերը իսկ վարչական ու տնտեսական իր արդիւններուն հետ միասին, որոնց համար չեմ ուզեր հոս լայննալ, վասն զի այդ մասին ևս պահանջուած լուսարանութիւններ տրուած են այս էջերուն մէջ, գերակշիռ կը մնայ իր կրօնական պետի դերը թէ՛ Ս. Աթոռի մէջ, և թէ՛ Սփիւռքի համար։ Բեմական, ուսուցչական, և գրական իր գործունէութենէն յետոյ, անիկա գերազանցօրէն կատարեց ժամանակն պետի դերը և հօր իր գերը։ Իր մահով թափուած արցունքները, և զգացուած սուգը ամենուրեք՝ պաշտօնական ու սովորական ըլլալէ աւելի բանը մը կը զգացնէին։ Իր հոգեւոր զաւակներն իրով կը կրօնացնէ ճշմարիտ հայր մը, խմատուն անաշնորդ մը, և յաւեւ ողբալի սիրող սիրտ մը։ Զօր տեղը չէ որ էլմիաձնի տխուր շիջումէն վերջ, բոլոր նայուածքները իրեն սեւեռուած էին, իրմէն սպասելով կարելի դարձանը աւերին։ Իր կարգադրութեամբ էր որ, եօթ երիտասարդ վարդապետներ քանի մը տարիներու մէջ զրկուեցան Ս. Աթոռէն, Սկեղեցւոյ և Ժողովուրդին ծառայութեան։ Այս աղաղակող պէտքերուն առջև, անիկա ունէր արեւոտ հեռանկարներ, և ծրագիրներ։ Մահը կը հարուածէ զինք իր հազիւ իրագործել սկսած երազներու և ծրագիրներու դիմաց։

Երբ կը վերջացնեմ այս տողերը, կը զգամ շուրջս խորունկ պարապը իր բացակայութեամբ գոյացած։ և տխուր ու չարագուշակ մտածումներ կը ծուռանան հոգիս։ Բայց իր հոգին սրբազան տեսիլքի մը պէս, կը լուսաւորէ զմեզ, և կը զօրացնէ մեր կամքերը իր թերաւարտ գործին ի սպաս։ Արցունքով և յոյսով՝ ծուկնի հմ իր յիշատակին առջև։

ԵՂԻՇԷՆՆ ԿԱՐԴԱՍԵՏ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԵՐՃԱՒՈՍԸ

Հոգեւորայ պատրիարքին խօսքը իր գործին ծաղիկն էր։ Զինք կազմող աւանդութեան հաւատարիմ՝ խօսքին պերճութեան հոգածու էր, և իր հոգածութեան փայլուն ելքին մէջ հոգեկան մեծ վայելք կը զգար։ Զինք, իր մէջ խօսողը կազմող աւանդութիւնը՝ եղած է Արմաշինը, որուն քաղաքական ուղղութեան լաւագոյն ներկայացուցիչն էր ինք թերեւ իր ուսուցչէն ետք կամ անոր հետ։ Պաշտամունքի մօտեցող իր հոգեկան հիացումը հանդէպ եղիչէ պատրիարքին, որ առաջնորդը և հոգին եղած էր Հայք։ Եկեղեցիին մէջ վերջին ժամանակներուն տիրական դարձած արմատականութեան, իր մտքին մէջ խորունկ և անխել իսկ այլամերժ ակօս մը բացած էր, նոյն ուղղութեամբ և նոյն արօրէն, որով հերկուած էր իր տիպարին միտքն ու հոգին։

Արմաշականութիւնը — զպրեկանքի մը դիմագրծն ու կատարումները համեկեղեցական շարժումի մը աստիճանին բարձրացնող այս բառը իրաւացի պէտք է գտնեն ամէն անոնք որոնք վերջին կրօնագրուն մեր եկեղեցիին կամ անցնելու վրայ եղող մեր եկեղեցական դէմքերու վերջին սերունդին պատմութիւնը կը դիտեն — յատկանշական և շահեկան ուսումնասիրութեան արժողութիւն արժանի երևոյթ մըն է։ Երևոյթ մը՝ որուն սէրը անսպաս ու առարկայական վերլուծումով մի վեր հանելը դժուար չէ անոր չպատկանող և անոր մթնոլորտին մէջ չտարած հայ եկեղեցականի մը համար, որ Մեծ Պատերազմէն և անոր հետեւանքներէն կը մեկնի։ Այդ վերլուծումն ընել և արմաշականութիւնը իրեն շարժում յառաջ բերող զսպանակները երևան բերել չէ ստիպի նպատակը այս տոգրուն, որոնք նուիրում են միայն այդ շարժումին ամենէն հաւատարիմ վարիչներէն միոյն հեկեղեցական գործունէութեան մարդերէն մէկուն մէջ ի յայտ բերած կատարումին մասին խօսք մ'ըսելու։ Բայց այդ խօսքին խարխիւ մը առուած ըլլալու համար լոկ՝ պէտք է անցողակի բռնք՝ թէ՛ արմաշականութիւնը — որուն ամենէն յայտնի գործիչներէն ոմանց կենդանի ճա-

նաչողութիւնն ունինք — արեւմտեան վրացացիութեան (ռումանթիսմ) և ազատակաշնութեան (լիբերալիսմ) նորութենէն եւ հետաքրքրականութենէն զրաւում մըն է, անհակառակ անձնատուութեամբ մը: Հաշտեցման ճիգ մըն է՝ հայ քրիստոնէութեան իմացայնութեան, գասականութեան և հոգեկանութեան դէմ ելնող կարծեցեալ անդիմադրելի օտարական ուժերու հետ: Թէ ինչքան յաջողեցաւ կամ իրէն կրնար յանջողիլ այդպիսի ճիգ մը պահելու տակաւին ինչ որ մերինն էր և մեր հոգին — այդ տարբեր հարց է: Իրողութիւնն այն է որ արմաշականութիւնը Հայց. Եկեղեցւոյն համար ինքնապաշտպանութեան զէնքեր ընտրեց զպայականութիւնն ու ողորմը, փոխան բանաւորութեան, անկիւնազարձն ու լուծիւնը փոխան ճակատումի, տարածումն ու յարգարանքը փոխան կառուցումի, գոյներն ու թաւշութիւնը փոխան գծերու: Սակեայ այդպէս էր նաև տրամադրութիւնը հայ ժողովուրդին՝ աւելի լայն տարածութեան մը վրայ: Եւ կը կարծուէր, և կը կարծուի զեռ շատերէն՝ թէ այն էր հնաւորութիւն միակ մեթոդը: Այդպէս խորհեցան հետեւաբար արմաշականները: Եւ այդպէս ալ խօսած են:

Տուած եղա՞յ արդեօք հոգեկան և մըտաւոր շրջանակը, ուր պէտք է գետեղուի հոգեւոյս Թորգոմ պատրիարքի քարոզին պատկերը:

* * *

Հոն ուր հնչած է անոր խորունկ ձայնը, «ազգին ու եկեղեցւոյն սիրովը բարախուն, Սեբաստիայէն մինչև Եգիպտոս եւ Նիւուսաղէմ, գտած է ան իր արձագանգը ունկնդիր հոգիներու մէջ: Իր դաշն և կըշտութեամբ նախադասութեանց թաւալող յաջողականութիւնը տեական ու տիրական յուզականութեան մը երգը եղած է քաղցրաբարբառ:

«Ճախարակեալ» էր իր ոճը, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէր, իր բեմական խօսքին՝ ինչպէս իր գրութեանց մէջ: Դարձուածքներով շինուած իր նախադասութիւնները, յաճախ զարգարանքներով պնդուած, կուտակուող կորութիւններով կ'ուսուած զարգանկարները կը յիշեցնէին: Այսպէս է, օրինակի համար պատահաբար առնուած հե-

տեան կտորը, ուր կը խօսուի Առաքեալին մարմինն վրայ եղող չարչարանքի նշաններուն մասին. «Իրտենք թէ յաւիտենական սուրբ մատակարար մ'ուզողուած իր հոգին, որ մինչև վերջին շունչը եռեկեղեցաւ իր մարմինն մէջ՝ ներքին հրայրքի մը անդիմադրելի տագնապալուծմանով, ինչպէս այնքան նշանաւոր դարձուց զինքը իրրե մեծագոյն Առաքեալը քրիստոնէութեան, եւ իրրե մէկը որ առանց տեսած ըլլալու ոչ խաչը և ոչ խաչեալը, բովանդակ իր քրիստոնէական գործունէութեան միջոցին ունէ ուրիշ՝ մ'աւելի տպաւորուած մնաց միշտ մէկին խորհուրդովը և միւսին կեանքովն ու գործով միանգամայն»(*):

Նախադասութիւն մը ամբողջ, առանձին, արտասանուած — կը խօսէր գրածին պէս — երկար շունչով մը, որմէ կը կախուի ունկնդիրը: Եւ այսպէս էջեր, կամ խօսքի գետ մը բեմէն՝ կ'էսէն մինչև մէկ ժամ տևողութեամբ: Այո՛, կը հոսէր իր բերնէն մտածումին խօսքը լայն, թաւալուն գետի մը պէս, յաճախ պատկերներու ծաղիկներովը զարդարուած ափունքներ քերելով:

Եւ իր խորհողութեան լրջութիւնը, մերթադրէր և անմատոյց պատուանդանի մը վըրայ դրուած, և իր խօսքին հասուն ծալքերով զգեստաւոր ու ծածկուած կերպարանքը, տպաւորիչ բան մը ունէր իր մէջ: Մինչև իսկ անոր մօտենալու համարձակութիւնը չունեցողները՝ կ'ազգուէին անկէ, կը մխիթարուէին ու այնպէս կը մեկնէին եկեղեցիէն: Այդ լրջութիւնը նաև շնորհ ունէր, առանց թերեւս ուժեղ ըլլալու: Ծընորճ՝ զոր կը սիրէր և կ'իրագործէր ալ յաջողապէս:

«Աւետարանի ծամբէն» գրքոյկը կը պարունակէ հատուածներ՝ որոնք հարազատ խտացումներն են իր քարոզչութեան: Անոնց մէջ որոշ և հաւատարմի պատկերացումով մը կ'երեւին իր ոճը, իր մտածման եղանակը, և մանաւանդ մայր մտածումին առարկան կազմող ներքերը: Այդ գրքոյկին պիտի հետեւէր, նոյն շունչով և ձևով գըրուած շարք մը ուրիշ կարճ գրուածքներու, «Առաքելոց Շաւիղով» ընդհանուր անունէն

ներքեւ, որոնք այս անգամ Առաքելոց թուղթերէն ներշնչուած կարճ ու խիտ քարոզներ են, խորհրդածութեանց կադապարին մէջ ձուլուած, և հրատարակուած Սիոն ամսագրին մէջ:

Իրենց խորքին մէջ առածաձև, բայց ըստ երեւոյթին լայն ու երկայն նախադասութիւններով շինուած իր քարոզներուն նիւթը խառնուրդն էր իմաստասիրութեան, հոգեբանութեան և բարոյականի տարբեր գեւորներէն առնուած գաղափարներու, որոնք ի մի ձուլուած իր մտքին մէջ՝ աւելի շքեղ էին քան ժուժիկով ու զօրեղ, աւելի պակած էին քան յստակ ու վճիտ, աւելի գէզագէզ՝ քան գասակարգեալ: Հեռու էր ան ժի՛. դարու արեւմտեան մտայնութեան մէջ սնած քարոզիչներէն, զորս կարգացած էր, և զմայլանքով:

Իր քարոզներուն գեոտինն էր սակայն Աւետարանը ամէն անգամուն, որուն պարզութիւնը կը սիրէր պերճափայլ գեղեցկութեանց հանել, երկնայինն հրաշալի փողփողանքը ջանալով տալ անոր: Տեսէ՛ք սա խօսքը Մենդեան իր մէկ քարոզէն (Սիոն, Յուլ. 1939, եր. 6), ուր Բեթղէմի քարայրին անասուններուն կ'ակնարկէ.

«Այս վերջինները, բազմամբոխ քաղաքին հիւրերուն սայլերուն և կառքերուն աներուվարները, աւելի գթոտ քան իրենց տէրերը, սիրով տեղ կուտան, և ինչպէս քրիստոնէական արուեստը ա՛յնքան տպաւորիչ կերպով կ'արտայայտէ Յիսուսի ծննդը ներկայացնող նկարներուն մէջ, իրենց անոյշ նայուածքովը և ջերմ շունչովը բարի ասպնջականութեան տեսարան մը կը յորինեն այդ մութ նկուղին մէջն: Եւ միւս կողմէն այն քարոզին մէջ գիտեցէ՛ք քաղցրութիւնը սա խօսքին. «մօր մը կուրծքին վրայ, մանկան մը ժպիտին մէջէն Աստուծոյ մարմնացած սէրը այցելած է մարդոց» (անդ, երես 7): Բու այսպէս գրեթէ միշտ:

Իր քարոզներուն տպումը կերպով մը կը սկսի Աւետարանի ձամբէն՝ զրքոյկով: Անկէ առաջ շատ բան չունի հրատարակած, իբրեւ արձանագոյմը իր խօսքին: Իսկ լիովին մշակուած և ամբողջութեամբ իրագործուած իր քարոզները գրուած կը գտնուին Սիոնի էջերուն մէջ, իր պատրիարքութենէն սկսեալ: Քիչ անգամ կը գրէր արդէն իր խօսելիքը կանխաւ: Աւելի՛ կը

խորհրդածէր իր նիւթին մասին առաջուց, ինչպէս կ'ընէր իր ուսուցիչը, Եղիշէ Պատրիարք: Բայց միշտ կը խօսէր գրուած քարոզի մը յղկուեթեամբը. ա՛յնքան ճարտար էր հայերէնի իր ձեռնումը, ճոխ՝ իր բառամթերքը, ճկուն իր դարձուածքը, և դաշնաւոր իր նախադասութեանց կազմը:

Բայց պէտք չէ մոռնալ՝ որ իր խօսքին շէնքը՝ խաբսխուած աւետարանի վրայ՝ կը վերջանար ու կամար կը կապէր շատ անգամ ազգային ու ազգասիրական մտածումով մը կամ զգացումով մը: Բու իրեն համար քրիստոնէութիւն և հայութիւն անբաժանելի միութիւն մը կը կազմեն: Աւետանց քրիստոնէութեան գաղափարին՝ անխմաստ է հայութեան գաղափարը՝ կ'ըսէ «Առաքելոց Շաւիղով» իր կոնական գրուածքներու շարքին վերջին գլուխին մէջ, զոր կ'աւարտէ այսպէս. «Մեր դոշը, մեր մտատիպարին պատկերն է ան, (Պաշը), ու իր տաղը՝ «Փառք Սուրբ Պաշին», ու կը փակէ. «անգամ մըն ալ այսօր, այդ բառերը կ'արտասանեն իրենց մահուան մէջ անմահացած մեր նախնեաց հողիները, եւ ամէն օր իրենց կեանքին մէջ գէպի մահ արշաւող իրենց զաւակները. մեր Պաշը և անոր պարծանքը»:

Եւ նպատակն իր խօսքին. — տալ իր ունկնդիրներուն Աւետարանի և քրիստոնէական կրօնի հոգեկանութեան ճաշակը, զանոնք տողորել «Աստուծոյ գաղափարով», անոնց տալ «բարոյական գիտակցութիւնը», անոնց մէջ արծարծել «կրօնական զգացումը»: Ուսուցողական չէ եղած իր խօսքը, արտասանութեան սրբազան բեմէն. ջատագովութեան զէնքը ձեռք չէ առած երեքը: Ենկղեցւոյ Ս. Հայրերուն դասական ոճին հետ՝ նաեւ անոնց հիմնական եւ առաջին մտահոգութիւնները զինք չեն գրբաւած: Իր անմիջական նպատակը համոզելէ աւելի՛ եղած է տպաւորել, իր հեռաւոր և բուն նպատակը՝ ոգևորել կամ աւելի ճիշդը հոգեւորել իր ունկնդիրները, ազնուական ջերմութիւն մը տալով անոնց, կրօնքի և Աւետարանի կրակէն, զոր Ազգին վառարանին մէջ դրուած կ'ըմբռնէր, գայն, Ազգը, տաքցնելու նպատակաւ:

Ինք այդ կրակն ունէ՛ր իր մէջ, որ կարծես զինք միշտ ոտքի կը նստէր, իր պարթեւ հասակովը և պատկառելի կերպա-

բանքովը: Զէր կրնար նստած խօսիլ, ինչպէս սովոր են և պատշաճ կը նկատեն ընել եպիսկոպոսներն ու մանաւանդ պատրիարքներն ու կաթողիկոսները: Եւ այս կէտին մէջ՝ կը տարբերէր Դուրեան պատրիարքէն:

Շարժուածներ չունէր բեմին վրայ. իր ամբողջ կորովն ու արտայայտութիւնը իր ձայնին մէջ կը զնէր: Եւ խաղաղ իր արտաքինէն, ալեկոծ խօսքը կը ցայտէր, ստեղծելով ուշադրաւ հակադրութիւն մը:

Ս. Երուսաղէմի Աթոռը նստելէն, եւ վանական միջավայրի մէջ, ազգային գործերէն տեսակէտով մը հեռու նոր գործունէութեան մը լծուելէն ետք հետզհետէ զգալի յեղաշրջութիւն մը կրած էր Թորգոմ պատրիարք: Հետզհետէ աւելի խորհրդապաշտ, աւելի ջերմօրէն կրօնաշունչ նկարագիր մը ստացաւ իր խօսքը: Հայ ժողովուրդին տխուր կեանքին կայունացումը, անոր ճակատագրին մույլ գծաւորումը՝ տակաւ մոխրեցին իր մէջ մէկ կողմէն չափազանց ազգայնական — կը զանազանեմ այս բառը՝ ազգասէր բառէն — բոցավառ կրակը, և միւս կողմէն արծարծեցին իր ներսիդին կրօնական-ազգասիրական կայծերը: Իր ազգասիրութիւնը աւելի խորացաւ իր հոգիին մէջ, խաղաղ հուններու վրայ նստելով, և լուսաւորութեամբ կեանքով, քրիստոնէութեամբ, անոր ճաշին հաւատքովն ու յոյսովը: Ազգը իր հոգիին մէջ նկարուեցաւ լուրջ և մեղմ գոյներով աւելի՛ քան թէ պոռոտ ներկերով: Ուստի և իր խօսքն ստացաւ ներդաշնակ գոյներու նոյն գեղեցկութիւնը: Եւ իր խօսքին այդ գեղեցկութեամբ ջանաց տպաւորել իր շուրջիները:

Այդ տպաւորութիւնը կը մնայ անջինջ, այդ ձայնին արձագանգը պիտի մնայ միշտ հնչուն:

25 փետ. 1939

ՏԻՐԱՆ ՎՐԴ. Ն.

Փարիզ

ՈՒՍՈՒՑԻԶԸ

Դեռ պատանի՝ Պարտիզակ՝ Դուրեան Վրդ.ի շունչով ան առաւ ուսման սէրը ու թերեւ ապագայ իր կրթական ու կրօնական կոչումին նախատարերքը: Այդ սէրը՝ պիտի նետէ զինք Արմաշ, վարդապետին հետքերուն վրայէն, ուր անիկա պիտի խորացնէ ուսանելու և ուսուցանելու իր շնորհները: Հոն, հանդարտ յարատեւութեամբ և լրջութեամբ՝ ան աշխատեցաւ կառուցանել չէնք իր մտքին, և ընդգրկելով հանդերձ իր սրբազան ասպարէզը, իր պատրաստութիւնը

ընել իր երկրորդ մեծագոյն նախասիրութեան — ուսուցումին: Կրթութեան հանդէպ իր սէրը սրտի բխում մըն էր իր մօտ, որ եղաւ իրեն համար այն բախտորոշ հոգեկան բարեխառնութիւնը, ուր պիտի հասուննային կրթական մշակի, գրագէտի, և հոգեւորականի շքեղ իր արժանիքները: Ան Արմաշէն գաւառ մեկնողներուն վերջինս ներէն է:

Կաղապարուելէ յետոյ այդ վառարանին մէջ, ան կանուխէն փաստը բերաւ իր մէջ տիրական մարդուն, ծանրախոհ եկեղեցականի խորքին վրայ՝ կրթաւէր, կըրթաւնէր ուսուցչին: